Materiallar to’plami · Conference Proceedings
QATAG‘ON QURBONLARI: TARIXIY XOTIRA, MILLIY O‘ZLIK VA MA’NAVIY MEROS
10 September – 10 October 2026
UDK 94

DEMOKRATIK TRANSFORMATSIYA SHAROITIDA IJTIMOIY ADOLATNI TA’MINLASHNING JADID MEROSIGA TAYANGAN NORMATIV-AKSIOLOGIK MEZONLARI

Iqboljon Tursunaliyevich Boltaboyev*
Farg‘ona davlat universiteti, mustaqil izlanuvchisi falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
✉ boltaboyev@85gmail.com

ANNOTATSIYA

Jadid merosi demokratik o‘zgarishlarning tayyor dasturi emas, adolatni asoslash manbasi sifatida talqin qilinadi. Tarixiy-konseptual qiyos huquq, ishtirok va real imkoniyatni farqlaydi. Uch mezonning bir-birini almashtirmasligi asoslanadi. Qarorni ta’sirlangan tomonlar oldida oqlash tartibi taklif etiladi.

Kalit so‘zlar

ijtimoiy adolat, demokratik transformatsiya, jadid merosi, qadr-qimmat, ishtirok, normativ asoslash.

DOI: 10.5281/zenodo.23282031

KIRISH

Demokratik transformatsiyaning normativ muammosi boshqaruv tartibining o‘zgarishi bilan adolatning qaror topishi o‘rtasidagi masofada namoyon bo‘ladi. Qaror ko‘pchilik tomonidan qo‘llab-quvvatlanishi uning oqibatlari barcha guruhlar uchun maqbul ekanini hali isbotlamaydi. Tarixiy merosga murojaat yangi qarorga madaniy tushunarlilik berishi mumkin, biroq uning adolatliligini avtomatik tasdiqlamaydi. Maqolada shu ikki tenglashtirish, protsedurani adolatga, merosga sodiqlikni axloqiy to‘g‘rilikka aylantirish, tanqidiy tekshiriladi. Jadid merosini tarixiy hurmat obyekti bilangina cheklash o‘rniga, undan bugungi qarorni asoslashga qanday savollar kelib chiqishi aniqlashtiriladi.

Qolqanov jadid namoyondalarining ijtimoiy-siyosiy masalalarga murojaatini ma’rifiy faoliyat bilan aloqador holda muhokama qiladi [1]. Yaxshiboyev madaniyat va siyosiy madaniyat tushunchalarini ajratib, siyosiy munosabatlarning qadriyatlarga bog‘liqligini tahlil qiladi [2]. Bu ishlardan hozirgi demokratik institutlar jadidlarning tayyor dasturini takrorlaydi, degan xulosa chiqarilmaydi. Qiyosiy savol boshqacha qo‘yiladi: bilimga ochiqlik va umumiy hayot uchun mas’uliyat qanday shartlarda bugungi adolatning asoslash tiliga aylanishi mumkin?

Tadqiqot maqsadi jadidlarning yagona siyosiy doktrinasi mavjudligini isbotlash emas, ma’rifiy yo‘nalishni huquq, ishtirok va real imkoniyatni farqlaydigan mezonlar bilan bog‘lashdir. Asosiy tezis shuki, demokratik o‘zgarish shaxsni faqat manfaat oluvchi obyekt emas, qaror sababini so‘rashga haqli subyekt sifatida tan olganda adolat nuqtayi nazaridan asoslanadi. Bu tezis tarixiy muallifga aynan hozirgi shaklda nisbat berilmaydi; u mazkur tadqiqotning normativ rekonstruksiyasidir.

MATERIALLAR VA METODLAR

Sakkizta tadqiqot muammoga mazmuniy aloqadorligi asosida tanlandi. Tarixiy qatlam zamonaviy jadidshunoslik orqali, normativ qatlam adolat, qadr-qimmat va bag‘rikenglikka doir ishlar asosida o‘rganildi. Tanlov

barcha nashrlarni qamrab oluvchi tizimli sharh emas. Tahlilda tarixiy muallifning da’vosi, ikkilamchi tadqiqotchining sharhi va maqoladagi mualliflik taklifi alohida maqomga ega deb olindi. Nashr sanasining yangiligi manbadagi har bir xulosaning to‘g‘riligiga tenglashtirilmadi.

Tahlil birligi alohida shior emas, da’vo, asos qibat bog‘lanishidir. Avval adolat talabi kimga qaratilgani, keyin undan qaysi majburiyat kelib chiqishi, so‘ng qarshi misolda majburiyat saqlanishi tekshirildi. Masalan, ko‘pchilikka foydali qaror kamchilikning ta’limga kirishini cheklasa, umumiy foyda huquqdagi yo‘qotishni qoplay oladimi? Fikriy misollar real tashkilot haqidagi kuzatuv emas. Ular tushunchaviy chegaralarni aniqlaydi; empirik samaradorlik yoki sababiy bog‘lanish haqidagi dalil o‘rnida ishlatilmaydi.

NATIJALAR

Smolnikov adolatni huquqiy me’yor bilan bog‘lab o‘rganadi [3]. Kravetsning «Homo Dignus» talqini qadr-qimmatning huquqiy va falsafiy mazmunini ajratishga xizmat qiladi [4]. Bu yondashuvlardan olinadigan mualliflik xulosasi shuki, adolat mezoni faqat tartib bajarilganini emas, shu tartib kimni teng shaxs sifatida tan olayotganini ham tekshirishi lozim. Qoidaning mavjudligi uning taqsimlovchi oqibatlarini baholash ehtiyojini bekor qilmaydi.

Birinchi natija huquqiy minimumning kompensatsiyalanmasligi. Insonning asosiy maqomini cheklashni ma’rifiy tadbir, obodonlashtirish yoki ko‘proq qatnashchi bilan qoplashga yo‘l qo‘yilmaydi. Huquqlarning aniq yuridik mazmuni amaldagi huquqiy tartib bilan belgilanadi; maqola qonun o‘rniga yangi qoida joriy etmaydi. Uning falsafiy vazifasi umumiy foyda haqidagi dalil insonni vositaga aylantirayotgan holatni ajratishdir. Jadid merosining ma’rifiy qiymati shu tekshiruvni boyitadigan talqin resursi bo‘lishi mumkin.

Ikkinchi natija ishtirokning ovoz berishdan kengroq talqini. Qaror loyihasini tushunish, e’tiroz bildirish, sababli javob olish va javobdan keyingi o‘zgarishni kuzatish alohida imkoniyatlardir. Yig‘ilishga kelganlik ularning barchasi mavjudligini bildirmaydi. Ishtirok «eshitildi» degan qayddan «qaysi dalil qarorni o‘zgartirdi?» savoliga o‘tganda mazmun kasb etadi. Aks holda maslahatlashuv oldindan qabul qilingan qarorni tasdiqlovchi marosim bo‘lib qolishi mumkin. Bu ehtimol haqiqiy ishtirokni hujjatlar va ishtirokchilar tajribasi orqali tekshirish zaruratini tug‘diradi.

Miller siyosiy nazariyaning real sharoit bilan hisoblashish darajasini muhokama qiladi [5]. Sayer qadriyatlarni oqilona muhokama doirasidan chiqarib bo‘lmasligini asoslaydi [6]. Qiyosiy xulosa, mezon mavhum universallik va vaziyatga cheksiz moslashuvdan birini tanlamaydi. Huquqiy minimum saqlanadi, uni amalga oshirish vositasi to‘siq va oqibatga mutanosib belgilanadi. O‘zgarishga vaqt yoki resurs yetishmasligi axloqiy talabni bekor qilmaydi, ammo uni bosqichma-bosqich bajarishning izohlangan tartibini talab qilishi mumkin.

Uchinchi natija real imkoniyatlarni tekshirishdir. Bir xil ma’lumot e’lon qilinishi uni hamma tushunishini, bir xil ariza shakli hamma undan foydalana olishini anglatmaydi. «Teng qoida, turlicha to‘siq, asosli moslashtirish» aloqasi taklif etiladi. Moslashtirish yashirin imtiyozga aylanmasligi uchun uning sababi va doirasi ko‘rsatiladi. Tenglik bir xillikni doimo talab etmaydi, ammo farqli munosabatni izohlash majburiyatini talab etadi. Ta’limiy merosning hozirgi ahamiyati aynan bilim va ijtimoiy xizmatdan foydalanishning shunday chegaralarini muhokamaga kiritishda namoyon bo‘lishi mumkin.

1-jadval. Adolatning bir-birini almashtirmaydigan mezonlari

Mezon yoki bo‘g‘in	Tahliliy savol	Taklif etiladigan amal	Talqin chegarasi
Huquqiy minimum	Kimning teng maqomi cheklanadi?	Asos va himoyani ko‘rsatish	Umumiy foyda huquq o‘rnini bosmaydi
Mazmunli ishtirok	E’tiroz qarorni o‘zgartiradimi?	Sababli javob va qaror izini saqlash	Qatnashish rozilik bilan aynan emas
Real imkoniyat	Teng qoidadan kim foydalana olmaydi?	To‘siqqa mutanosib moslashtirish	Bir xillik teng imkoniyat emas
Qayta ko‘rish	Qaysi dalil qarorni qayta ochadi?	Muddat va javobgarni belgilash	Tasdiqlash yakuniy to‘g‘rilik emas

James adolatni asoslashda konstruktivistik va intuitivistik usullar munosabatini muhokama qiladi [7]. Bu xilma-xillik mezonlarni dalilsiz tanlashga emas, har bir mezon qaysi savolga javob berishini ochishga xizmat qiladi. Jadvalda huquq, ishtirok va imkoniyat alohida o‘lchovlardir. Ularni yig‘ma ballga aylantirish bir o‘lchovdagi jiddiy yo‘qotishni boshqasidagi yutuq bilan yashirishi mumkin. Shuning uchun avval minimumlar, so‘ng maqbul variantlarning afzalliklari qiyoslanadi. Bu tartib tayyor diagnostika emas, baholashning ochiq mantiqidir.

Taklif etilgan tartibni fikriy qaror vaziyatida sinash mumkin. Ta’limiy xizmatga yozilish faqat raqamli ariza orqali tashkil qilindi, deb olaylik. Tartib hamma uchun bir xil va tashkiliy jihatdan tejamkor bo‘lishi mumkin. Biroq texnik vosita, ko‘nikma yoki til imkoniyati cheklangan shaxsning real kirishi kamayadi. Bu yerda muammo yangilikning o‘zida emas, tejamkorlik bilan foydalanish imkoniyatining bir xil mezon sifatida baholanishidadir. Mualliflik yondashuvi muqobil kirish usulini axloqiy jihatdan nega ko‘rib chiqish kerakligini ochadi.

Ikkinchi sinov qarorning ommaviy qo‘llab-quvvatlanishiga tegishlidir. Ko‘pchilik yangi tartibdan mamnun bo‘lsa, ozchilikning qiyinchiligi shunchaki son jihatidan kichik deb rad etilishi mumkinmi? Maqoladagi javob shartli: har bir noqulaylik qarorni bekor qilishga yetarli emas, lekin tegishli huquq yoki zarur xizmatga kirishdagi jiddiy to‘siq alohida asoslashni talab qiladi. Shu farq ko‘pchilik irodasini inkor etmasdan, uning normativ chegarasini belgilaydi. E’tirozning og‘irligi faqat uni bildirganlar soni bilan o‘lchanmaydi.

Uchinchi sinov asoslashning o‘zi orqali boshqaruv ustunligi saqlanishi ehtimolidir. Murakkab hisobot taqdim etish qaror tushunarli bo‘lganini anglatmaydi. Shu bois taklifning qisqa bayoni, asosiy muqobillari va qayta ko‘rish sharti manfaatdor tomon tushuna oladigan shaklda ko‘rsatilishi kerak. Bunday talab ekspert bilimini rad etmaydi. U ekspert xulosasi bilan umumiy qarorni qabul qilish huquqi o‘rtasidagi farqni saqlaydi va ma’rifiy ochiqlikni oddiy axborot ko‘pligidan ajratadi.

Bu uch sinov jadid merosi bilan qiyosning yo‘nalishini ham aniqlashtiradi. Tarixiy ta’limiy tashabbusni zamonaviy raqamli tartibga bevosita o‘xshatish asosli emas. Qiyos ularning umumiy axloqiy savolida quriladi: bilim yoki xizmat kim uchun ochilmoqda va kim uning chetida qolmoqda? Tarixiy ma’no o‘z davri kontekstida saqlanadi, hozirgi xulosa esa zamonaviy normativ dalil orqali alohida asoslanadi.

MUHOKAMA

Forst bag‘rikenglik paradokslarini amaliy aqlga tayangan axloqiy asoslash bilan bog‘laydi [8]. Ushbu maqola bag‘rikenglikni barcha qarorlarning yagona mezoniga aylantirmaydi; qaror sababini turli e’tiqod egalari oldida tushuntirish talabini qabul qiladi. Tarixiy merosni hurmat qiluvchi va boshqa ma’naviy tayanchga ega shaxs bir xil huquqiy himoyadan foydalanishi kerak. Jadid merosi uni tushuntirishning bir yo‘li bo‘lishi mumkin, undan foydalanmaslik esa insonning fuqarolik maqomini kamaytirmaydi.

Asosiy e’tiroz mezonlarning ko‘pligi qarorni sekinlashtirishidir. Javob barcha masalani cheksiz muhokamaga chiqarish emas, asoslash yukini oqibatga mutanosib qilishdir. Kichik va qaytariladigan o‘zgarish uchun qisqa dalil hamda qayta ko‘rish sharti yetarli bo‘lishi mumkin. Ta’lim yoki ijtimoiy yordamga kirishni o‘zgartiradigan qaror esa kengroq ta’sir tahlilini talab qiladi. Samaradorlik inkor etilmaydi; uning kim uchun va qaysi xarajat hisobiga erishilishi ochiq ko‘rsatiladi.

Ikkinchi muammo zamonaviy huquq tilini tarixga yuklash xavfidir. Shu bois jadidlar hozirgi demokratik institutlarning tayyor nazariyotchilari deb olinmadi. Tarixiy ma’rifiy talab bilan zamonaviy rekonstruksiya o‘rtasida izohli o‘tish zarur. Keyingi tadqiqotda qaror bayonnomalari, muqobil takliflar va chetlashtirilgan tomonlar tajribasi qiyoslanishi mumkin. Mazkur ish bunday ma’lumotlarni yig‘magani sababli mezonlarning amaliy samaradorligini tasdiqlamaydi.

XULOSA

Jadid merosiga tayangan normativ-aksiologik yondashuv adolatni tarixiy obro‘ bilan emas, shaxs oldida asoslash majburiyati bilan bog‘laganda mahsuldor bo‘ladi. Huquqiy minimum, mazmunli ishtirok va real imkoniyat bir-birini to‘ldiradi, lekin almashtirmaydi. Nazariy natija bu o‘lchovlarni umumiy natijaga singdirib yubormaydigan baholash tartibidir. Amaliy taklif, muhim qarorda kimning huquqi, ovozi va foydalanish imkoniyati qanday o‘zgarishini alohida ko‘rsatish. Ushbu tartib tarixiy merosdan bevosita retsept chiqarish o‘rniga mas’ul talqin va javob berish madaniyatini kuchaytirishga qaratilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Qolqanov N.T. Jadid namoyondalari qarashlarida ijtimoiy-siyosiy masalalarning ko‘tarilishi. Turkiy xalqlar madaniyati, falsafasi, aloqalari: tarix, bugun va kelajak. 2024. 5. (p. 352–356).
2. Yaxshiboyev Sh. “Madaniyat” va “siyosiy madaniyat” tushunchalarining falsafiy tahlili. Tamaddun nuri. 2026. 5(80), 1-qism. (p. 57–62). DOI: 10.69691/8c8y1p93
3. Смольников С.Н. Социологический взгляд на социальную справедливость как норму права. Вестник

Пермского университета. Философия. Психология. Социология. 2019. 1. (p. 116–123). DOI: 10.17072/2078-7898/2019-1-116-123
4. Кравец И.А. Homo Dignus в философском и правовом дискурсе: человеческое достоинство и философия конституционализма. Вопросы философии. 2020. 2. (p. 26–37). DOI: 10.21146/0042-8744-2020-2-26-37
5. Miller D. How ‘realistic’ should global political theory be? Some reflections on the debate so far. Journal of International Political Theory. 2016. 12(2). (p. 217–233). DOI: 10.1177/1755088215626940
6. Sayer A. Values within Reason. Canadian Review of Sociology. 2017. 54(4). (p. 468–475). DOI: 10.1111/cars.12172
7. James A. Constructivism, Intuitionism, and Ecumenism. The Oxford Handbook of Distributive Justice. Oxford University Press. 2018. (p. 346–366). DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199645121.013.28
8. Forst R. Toleration and its Paradoxes: A Tribute to John Horton. Philosophia. 2017. 45(2). (p. 415–424). DOI: 10.1007/s11406-016-9801-0